

log brát vážně svého kolegu, který nestrávil v Americe obligátní rok studií jeho pobytu. Není úkolem této recenze posuzovat kompetentnost tohoto verdiktu o kompetenci. Nicméně možno konstatovat, že I. Dubská napsala podnětnou, závažnou studii o Americe ještě dříve, než Ameriku uviděla na vlastní oči. A ostatně i závažnost bezprostřední zkušenosti závisí na velikosti rozumu, který tuto zkušenost zaregistroval. Studie I. Dubské je nejen přínosem, ale i dobrým příslibem pro naši sociologii.

Jindřich Filipec

Pokus o obecnou teorii chování

Je spojeno s jistým rizikem označit práci nedávno zesnulého Andrzeje Malewského *O zasutowaniach teorii zachowania*¹ za práci „čistě sociologickou“. Bylo by to ostatně v rozporu s vlastním záměrem autorovým, zejména pak s jeho diagnózou současného stavu společenských věd i s navrhovanou „terapií“. Obecná teorie chování, jejíž základní pojmy a teze chce Malewski jednak kriticky analyzovat na základě v tomto oboru již vzniklé literatury, jednak precizněji teoreticky formulovat mj. konfrontací s publikovanými konkrétními sociologickými a sociálně psychologickými výzkumy, má být totiž jedním z prostředků překonání *dezintegrace společenských věd* a nemůže být konstruována jinak než s přihlédnutím k výsledkům všech věd, které se přímo či nepřímo chováním zabývají, tedy k výsledkům právě tak sociologie jako sociální psychologie, obecné psychologie, ekonomie, kulturní antropologie atd. Ve všech těchto oblastech, jak konstatuje v předmluvě J. Szczepański, se autor pohybuje volně, protože erudované a informované, hledaje v nich příspěvky k vytváření teorii, která má na co *nejvyšší úrovni obecnosti* vysvětlit lidské chování. Právě tato vysoká úroveň obecnosti si vynucuje vypracování přesných gnoseologických a metodologických východisek. Je jistě předností Malewského knihy, že metodologickým problémem věnuje mimořádnou pozornost (celá první třetina knihy) a že ve všech následujících částech důsledně dodržuje *východí metodologické schéma*.

Obecná teorie chování je z metodologického hlediska, podle Malewského, systémem tvrzení, v němž tvrzení nižší úrovně obecnosti lze vyvodit z tezí obecnějších a z dodatečných předpokladů, které se týkají daných specifických podmínek. Většina tvrzení, která se opírají o induktivní zobecnění výsledků empirických bádání, dosahuje totiž obvykle nízkého stupně obecnosti. Mezi taková tvrzení např. patří:

1. Lidé zaujímající nízkou pozici ve společenské hierarchii častěji podporují změny existujícího pořádku než lidé zaujímající pozici vysokou.
2. Čím vyššího uznání dosahují jedince ze strany skupiny, tím ve vyšší míře akceptuje skupinové normy.
3. Lidé, na něž působí nesouhlasné vlivy, jsou ve svých názorech méně stabilní než lidé, na něž působí vlivy stejnorodé... atd.

Proti tezí tohoto typu² lze totiž při nejmenším uvést námitku, že neplatí za všech okolností a argumentaci pak lze opřít buď o poukaz na výsledky systematického zkoumání v jiných podmínkách, v nichž se prokázalo, že daná teze neplatí, nebo o předvídání podmínek, vyvozené z obecnější teorie, v nichž platit nebudou. Právě tento typ námitek mj. vedl v západní sociologii k rezignaci na formulování obecnějších sociologických tezí, případně systémů tvrzení, a to, jak upozorňuje Malewski, nejen v krajní a neobjevitelné variantě pozitivistické. Malewského neuspokojuje ovšem ani program, který sám, opíraje se o některé teze K. Poppera, vypracoval, program³ (obdobný program vypracoval také H. Zetterberg), jehož podstatou je formulování tezí na co nejvyšší úrovni obecnosti s uvedením dvou dodatečných omezení: 1. teze musí být empiricky verifikovatelné a 2. nesmí být v rozporu s dosavadními výsledky systematického výzkumu. Takový program je totiž v jistém smyslu rozporný: požadavek empirické kontrolovatelnosti je v podstatě totožný s požadavkem formulovat tezi v operacionální podobě a teze v takovém tvaru nemůže obvykle dosáhnout příliš vysokého stupně obecnosti.

Program vypracovaný Malewskim není však programem *formulování* obecných tezí, nýbrž programem *interpretace* tezí nižšího stupně obecnosti na základě obecnější teorie, která se předpokládá. Předpokladem interpretace je totiž: 1. znalost odpovídajícího obecnějšího tvrzení nebo systému tvrzení, 2. znalost podmínek, za nichž uvedená teze nepochybně platí. Objasňovaná teze pak 1. musí být vyvozena z teze (nebo jejích komplexu) obecnější teorie, 2. musí být uvedeny podmínky, za nichž teze nepochybně platí a 3. z nich pak ty, které nemusí být vždycky splněny. Tak lze stanovit jednak stupeň obecnosti teze (zejména na základě třetího požadavku interpretace), jednak formulovat program komparativního ověřovacího výzkumu, který je prostředkem a předpokladem závěrečné formulační modifikace teze. Realizace tohoto programu by byla méně nákladná než dosavadní komparativní studia, která jsou sice vnějškově atraktivní, ale málokdy vedou k požadovaným teoretickým zobecně-

¹ *O zasutowaniach teorii zachowania*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1964, 186 stran.

² Tímto typem tezí jsou např. sociometrické formule Nenevajsovy (*Handbuch der empirischen Sozialforschung*, II., str. 226 n), jejichž indukční charakter je zřejmý již z argumentace, která se redukuje na bibliografic-

ké odkazy na výsledky jednotlivých výzkumů. Aplikací Malewského metodologického postupu by se zřejmě ukázala nutnost uvést právě „dodatečné podmínky, které nejsou vždy splněny.“

³ A. Malewski, *Dwa modele socjologii*, Studia Socjologiczne, 1961/3, str. 42.

ním. Stupeň obecnosti teze, formulované např. na základě empirického výzkumu v našich podmínkách, by nebylo třeba zjišťovat studiem komplexu všech podmínek (za nichž platí) v jiných podmínkách, nýbrž toliko studiem těch podmínek, které nejsou splněny.

Malewského postup je jistě zajímavý, lze mu nicméně vytýknout, že kardinální pojem úvahy — „podmínky, které nejsou vždy splněny“ — předpokládá vypracovanou klasifikaci společenských jevů a procesů, tedy detailnější analýzu co do rozsahu; pracuje se s ním poněkud abstraktně. Malewski svůj metodologický postup pak demonstrovuje a dokládá na analýze tezí, týkajících se popularity ve skupině (Jennings, Festinger, Riley), na problému rivalizace, spolupráce a podobnosti jednání (Deutsch), na závislosti mezi ohrožením vlastní hodnoty a tendencí ke snižování jiných (Maslow, Williams), na poměru očekávaných a skutečných sociometrických výběrů (Homans) apod.

Druhá část práce je pak věnována již přímo výkladu „elementů teorie chování“ a snad alespoň při stručné reprodukci některých úvah bude Malewského metodologický přístup i způsob sociologického myšlení (v naší literatuře nikterak běžný, ale i v polské poněkud neobvyklý) zřejmější.

Teorie chování navazuje na dvě základní teoretické tradice, na tradici teorie instrumentálního učení, jak ji vypracovali *Bechtl* a *Thorndike*, a na teorii klasického podmínování, kterou reprezentuje *Pavlov*. Malewského pokus sám je pak opřen o rozbor souhrnných prací *Dollarda*, *Millera*, *Skinnera*, *Festingera*, *Thibauta*, *Kelleyho*, *Homansa*, *Cartwrighta*, *Mertona*, *Marche*, *Simona* atd. a o dílčí sociologické a sociálně psychologické výzkumy řady autorů jiných. Z americké literatury, kromě dvou průzkumů polských, je převzat také všechen empirický materiál. Výchozími pojmy teorie jsou pojmy *podnět* a *reakce*, výchozí tezí tvrzení, že v procesu instrumentálního učení se některé spoje mezi podněty a reakcemi upevňují, jiné pak slábnou, dochází tedy jednak k selekci reakcí, jednak k jejich hierarchizaci. Pravděpodobnost objevení se reakce určitého druhu závisí především na důsledcích, které v předchozí zkušenosti vyvolávala. Takovým důsledkem je buď *odměna* (nagrada) nebo *trest* (kara),⁴ v některých případech důsledek nemusel být pamětně fixován. Mezi odměnou a trestem existuje konstantní vztah: odmění odměny působí jako trest, odstranění, vyhnutí se trestu jako odměna. Oba pojmy, které jsou v práci teoreticky definovány pomocí pojmů motivace a redukce motivace, jsou základními pojmy celé koncepce. Základní teze teorie se pak vztahují k pravděpodobnosti reakce, generalizaci a vyhasinání a mají tento tvar:

1. Pravděpodobnost objevení se reakce vzrůstá současně se vzrůstem hodnoty, frekvence a regulérnosti odměn získaných v důsledku této reakce.

2. Jestliže se některá odměna často opakuje v krátkém časovém intervalu, pak každá následující odměna téhož druhu zmenšuje pravděpodobnost objevení se odměňované reakce... atd. Ilustrujme některou ze základních tezí na důsledcích, které z ní vyplývají. Např. teze

3. opožděné odměny jsou méně důsažné pro zvětšení pravděpodobnosti objevení se odměňované reakce než odměny bezprostřední; čím jsou opožděnější, tím méně jsou důsažné,

se dá formulovat analogicky ve vztahu k trestu a lze z ní vyvodit konsekvenci týkající se upevnění reakce, která přináší bezprostřední satisfakci, je však perspektivně škodlivá. Kouření a alkoholismus mohou být reakcemi tohoto typu, protože ačkoliv perspektivně fungují jako tresty, mohou být bezprostředně zdrojem odměn (např. redukce strachu, napětí, kompenzace nedůvěry v sebe). Sociotechnický důsledek je zřejmý: přesvědčování o škodlivosti odkazem na perspektivní důsledky může být účinné jen s malou pravděpodobností. Základních tezí uvedené tvaru uvádí Malewski sedm, další tři se týkají konfliktu motivů (*K. Lewin*, *N. E. Miller*, *E. J. Murray*), závěrečné základní teze hovoří o vzniku sekundárních odměn a trestů.

Nosnost celé koncepce není možno posuzovat podle několika ilustrativních příkladů. Její zřejmou předností je malý počet výchozích pojmů a základních tezí a udivující jednoduchost, i když se prozatím vztahuje toliko k analýze chování jedince a „malých sociálních systémů“, zejména pak skupin opřených o bezprostřední kontakt. Právě z tohoto hlediska, z hlediska požadované a v práci realizované jednoduchosti, odmítá Malewski opírat se o práce *Parsonsovy*. *Parsonsov* postup je mu příkladem postupu opačného než sám volí: *Parsons* nejprve vytváří pojmy, jakýsi sociologický slovník, a teprve potom k nim přiřazuje prvky sociální reality, nedisponuje nadto výchozími tezemi: „Pojmové schéma není ovšem teorie“ (*G. C. Homans*). Na druhé straně, s vědomím nebezpečí simplifikace, které je s takovou jednoduchostí spojeno, trvá Malewski na diferenciaci druhů odměn a trestů a na stupňovitěm charakteru jejich intenzity. Z tohoto hlediska pak neobyčejně věcně analyzuje známou *Festingerovu teorii kognitivní disonance*, která (spolu s *Heiderovou teorií nedostatku poznávací rovnováhy*, již věnuje ovšem podstatně méně pozornosti) je mu reprezentantem teorií opřených o jeden druh odměn. Ukazuje na základě systematických bádání (zejména *Deutschových*), že

⁴ Bylo by zřejmě vhodnější volit neutrálnější pojmy, než jakých se užívá v teorii instrumentálního učení, přepis by však nevystihoval patrně zcela adekvátně původní

záměr. Ostatně i v českých odkazech na literaturu z této oblasti se běžně této terminologie užívá.

interpretace chování pomocí teorie disonance není za všech okolností jediným možným výkladem, že existují stejně nosné alternativní výklady a že — v jistém rozporu s Festingerovým předpokladem — ne ve všech disonantních situacích lze předpokládat chování směřující k redukci disonance. I tak však — právě s uvedením podmínek, které nejsou v disonantních situacích splněny nebo alespoň ve Festingerově teorii předpokládány — řada tezí této koncepce pozitivně do Malewského teorie chování vstupuje.

Obdobně přistupuje i k *Homansově teorii interakce*, která je jedním z prvních pokusů o aplikaci teorie chování na analýzu vztahů mezi lidmi: cílem Homansovy práce *Social Behavior, Its Elementary Forms* (New York, 1961) je totiž interpretovat řadu výsledků experimentálního i neexperimentálního studia pomocí tezí teorie instrumentálního učení, převzatých zejména z práce Skinnerovy (*Science and Human Behavior*, New York, 1953), a tezí elementární ekonomie.⁵

Interakce se pak definuje jako proces směny, jejímž předmětem je chování vytvářející podněty, které dovolují jiným jedincům očekávat v budoucnosti odměny nebo tresty, případně chování, které samo působí přímo jako odměna nebo trest vzhledem k jiným. Formulace základních tezí vztahujících se k takto pojaté interakci (Malewski jich uvádí pět) umožňuje uvést příklady aplikací, které mají doložit nosnost teorie (Malewski uvádí experiment Schachterův a známé výzkumy Seashoreovy). V závěru této části pak klade otázku, která se v obecné podobě nevztahuje jenom k Homansově teorii interakce. Zdůrazňuje, že Homansovi šlo především o interpretaci výsledků empirických bádání na základě obecnější teorie; je třeba položit otázku, zda vypracovaná obecnější teorie umožňuje také *předvídat* určitý typ chování. Odpověď je — jak ostatně ani jinak není možné — nejednoznačná: v případech, kde z obecné teorie chování vyplývá jediný možný očekávaný typ reakce, je předvídaní možné, ve většině případů, kdy totiž z teorie vyplývá možnost alternativních, event. konkurenčních chování, je pravděpodobnost předvídaní malá. Neznáme totiž všechny činitele, které ovlivňují jak reálnou velikost a intenzitu odměny a trestu, tak zejména jejich hodnocení jedincem či skupinou, kteří reagují. Právě zde se projevuje, řečeno s jistou licencí, jakási „behavioristická“ omezenost, totiž nerespektování „osobního filtru“ podnětů na jedné straně, a omezenost plynoucí z nerespektování širší sociální determinovanosti interagujících jedinců na straně druhé.

Závěrečná část práce, ze sociologického hlediska jistě nejzajímavější, je věnována problému *divergence činitelů statutu*. Status definuje Homans v duchu své interakční teorie jako souhrn podnětů, jimiž jedinec působí na sebe i na jiné a které jiní hodnotí jako vyšší

nebo nižší, jako horší nebo lepší. Jednotlivé podněty nazývá *činitele statutu*. Činitelé statutu jsou konvergentní, když všechny jednotlivé podněty jsou hodnoceny ve vztahu k odpovídajícím podnětům jiných jedinců jako vyšší nebo stejné. Je zřejmé, že z tohoto hlediska může být status hodnocen z různých aspektů, různými lidmi a skupinami různé. Konvergence či divergence činitelů statutu tedy není vlastností jedince, nýbrž sociálního vztahu. Malewski modifikuje Homansovo vymezení do obecnějšího tvaru: všechno, čím se odlišuje jedinec od jiných jedinců, je činitelem jeho statutu. Činitele pak lze klasifikovat na: 1. činitele vztahující se k vlastnostem jedince (barva pleti, pohlaví, náboženství, vzdělání, způsob chování atd.), 2. na činitele vztahující se k vlastnostem vázaným na vztah jedince k jiným jedincům nebo skupinám (doba členství ve skupině, moc, stupeň nezávislosti, stav atd.) a konečně 3. na činitele vztahující se k vlastnostem vázaným na vztah jiných jedinců nebo skupin k nositeli statutu (uznání, odmítání atd.). Z jiného hlediska lze pak činitele klasifikovat na: 1. relativně konstantní, neměnitelné (původ, rasa, barva pleti) a 2. měnitelné. Definice statutu podaná Homansem i Malewskím je v sociologické literatuře neobvyklá, z hlediska teorie chování ovšem zcela pochopitelná. Malewského vymezení se běžným definicím více blíží, zejména tím, že neredukuje status na reakci jiných na činitele, na jejich hodnocení, které je vždycky ve větší či menší míře subjektivně zabarveno. Ostatně ani běžná vymezení nejsou zcela prosta jisté psychologizace, definuje-li se status např. „očekáváním“.

K divergenci činitelů statutu pak dochází tehdy, jestliže existuje rozpor mezi komplexem činitelů a chováním, které se od nositele statutu očekává. Lidé se totiž v konkrétním společenském prostředí učí, že jednotlivé činitele musí fungovat spojitě, že jsou na sebe vázány, předpokládá se tedy jakési *kontinuum* činitelů (se statutem ředitele podniků je např. spojen činitel vysokých organizačních schopností, jistý stupeň vzdělání, určitý druh vystupování, mluvy atd.). Na základě takto vymezených pojmů lze pak s využitím dosud shromážděného empirického materiálu formulovat základní obecné teze, týkající se divergence činitelů statutu:

1. Divergence činitelů je zdrojem trestů, její zmenšení zdrojem odměn.
2. Aby divergence vyvolávala negativní podněty, musí být divergující činitelé pozorováni týmiž lidmi.
3. Čím více je divergujících činitelů, tím labilnější je status; jedinci se pak přisuzuje nižší status než objektivně má.
4. Vidí-li jedinec možnost zvýšit úroveň nižších činitelů statutu, tenduje k jejich zvýšení.
5. Lidé, jejichž status je vysoký a pevný, kladou menší váhu na chování, které je zřej-

⁵ Poznamenejme, že tento pokus, Malewskím v podstatě pozitivně hodnocený, narazil na kritické připomínky některých amerických sociologů i ekonomů. Srv. např. poznámky

Davisovy a Bouldingovy, *Two Critiques of Homans' Social Behavior*. The Amer. Journ. of Soc., January 1962, LXVII/4, str. 455 n.

mým a viditelným projevem jejich vysokého statutu.

6. Nemá-li jedinec možnost zvýšit úroveň nižšího činitele statutu, tenduje k vyhýbání se těm, kteří reagují na tyto činitele.

7. V téže situaci může tendovat k odmítnutí systému hodnot, který zdůvodňuje hodnocení činitelů jeho statutu.

Uvedme několik příkladů, které ilustrují aplikabilitu tezí, již proto, že Malewski sám zdůrazňuje, že smysl zavedených pojmů i míra teoretické přesnosti formulovaných tezí se proěřuje tím, na jak široký okruh sociálních jevů jsou pojmy a teze aplikabilní a nakolik adekvátně je vysvětlují.

Teze 2 např. umožňuje vysvětlit mechanismus nesouhlasného hodnocení téhož jedince dvěma nebo více sociálními skupinami, které jsou od sebe prostorově odděleny a nemají možnost komunikace nebo ji nerealizují. Divergující činitel je zřejmě pozorován jen v jedné skupině, je-li divergujících činitelů více, pak z hlediska 3 je status hodnocen jako nižší než objektivně je: v jiné skupině je status zřejmě nazírán jako kontinuum. Z hlediska 4, avšak s přihlédnutím k 6 a 7 nelze jednoznačně předvídat reakci nositele statutu. Jde např. o učitele, který bydlí v prostředí, které pokládá za divergujícího činitele výši jeho příjmů. Z hlediska 6 lze předpokládat, že v místě bydliště bude hodnocen jako „málo společenský“; protože divergujících činitelů tohoto typu je více, pak z hlediska 3 bude v tomto prostředí status učitele pokládán za nižší než objektivně je. Z hlediska 4 lze však současně stejně pravděpodobně předpokládat úsilí o kompenzaci.

Na základě 7 lze vysvětlit reakci jedince, který zastává jisté postavení, nemá však předepsanou kvalifikaci a uvědomuje si, že nemá současně dostatečnou intelektuální potenci, vůli, snahu atd. k tomu, aby předepsané kvalifikace dosáhl. Bude zřejmě tendovat k znevažování významu vzdělání (varianta redukce disonance), např. poukazem na úlohu jiných činitelů (doba praxe, jiné zaplnění apod.).

Individuální osud ženy, pocházející například z rodiny školníka a studující na gymnáziu v podmínkách společnosti, která pokládá tento původ za nízký činitel statutu, je ex post interpretovatelný jednoznačně např. aplikací 7. není však jednoznačně předvídatelný. V závislosti na řadě dalších faktorů psychologických a sociálních může totiž volit jedno z alternativních chování: buď odmítnout maloměstský systém hodnot – důsledná aplikace 7 – nebo se přizpůsobit tomuto systému např. dosažením vyššího společenského postavení třebaš výhodným sňatkem – modifikovaná aplikace 4. Z hlediska 2 a 6 při dostatečné prostorové a časové vzdálenosti, případně při přerušení styků s lidmi,

kterí s nízkým činitelem statutu jsou přímo spojeni (např. rodiči, příbuznými apod.), není důvodů k vnějším konfliktním situacím. Z hlediska jiné teze obecné teorie chování lze pak předpokládat tendenci k přísnějšímu dodržování norem sociální vrstvy, v níž se jedinec ocitá, tedy tendenci k intenzivnější internalizaci nového systému hodnot, aplikací negativní varianty 5 lze vysvětlit také krajní vnější projevy příslušnosti k nové vrstvě. Volba tohoto alternativního chování však povede nutně ke konfliktní situaci tehdy, zhroutlí-li se celospolečensky nově internalizovaný systém hodnot, protože zvýšený činitel statutu začne fungovat jako divergující atd.

Je zřejmé, že tímto způsobem lze ex post vysvětlit mechanismus řady zdánlivě zcela různorodých sociálních jevů, např. některé jevy spjaté s procesy vertikální sociální mobility, formováním politických, světonázorových atd. postojů, a to dokonce i těch, které jsou na první pohled v rozporu se „zdravým rozumem“.

V závěru se Malewski zamýšlí nad *sociotechnickými aplikacemi* rozvinuté obecné teorie chování.⁶ Nežádoucí sociální jevy, které byly mnohokrát konstatovány, např. výroba nepotřebného zboží, nízká kvalita výrobků, nedostatek občanské odvahy, tupý konformismus s rozhodnutími zřetelně nesprávnými, malý zájem o studium na některých druzích škol apod., zejména pak jejich „odolnost“ proti běžným prostředkům boje s nimi, jsou z hlediska teorie chování vysvětlitelné velmi prostě: položíme-li otázku, jak je takové chování odměňováno a jak trestáno (v uvedeném smyslu) a jakým trestům se umožňuje vyhnout, pak lze zřejmě odpovědět, že těm, kteří se takto chovají, přináší více odměn než chování společensky žádoucí. Sociotechnický důsledek je zřejmý: přesvědčování, zbožná přání a tím méně prostě konstatování nevedou téměř k ničemu, jediný reálný prostředek je redistribuce odměn a trestů. A to je problém nejen par excellence sociologický, ale také politicky neobyčejně závažný. Je škoda ovšem, ale to je ostatně charakteristickým rysem celé Malewského knihy, že autor neukazuje, že leccos z toho, co bylo řečeno, je vlastně modifikací některých tezí dokonce již „klasického“ marxismu.

Szczepański v předmluvě píše, že se Malewski zděky bál prací jalových a banálních více než prací v lecčems sporných, ale formulujících nové problémy. Malewského kniha je snad od první do poslední strany diskutní. Je však na čase nejen uvědomit si, ale i respektovat, že práce „absolutně nesporné“, ale neobsahující nic více než snůšku známých pravd, jsou také absolutně zbytečné. Malewského kniha mezi ně rozhodně nepatří.

Milan Petrusek

⁶ Z poněkud jiného hlediska v širším teoretickém kontextu hodnotí sociotechnické konsekvence a ideologické souvislosti obecné

teorie chování Z. Bauman, *Wizje ludzkiego świata*, Warszawa 1963.